

W-mail

jaargang 6 (2005) nummer 2

INHOUD

Redactionele berichten

Bestuur en redactie

W-mail interview ~~~~~

~~~~~ prof. dr. Orlanda Lie

Marjolijn Saan

Bloedzuigers, koppen en lancetten

Aderlaten aan de hand van een 15e-eeuws aderlaatttractaat

Francien Olthof

Recent verschenen literatuur en recensies

Erwin Huizenga

REDACTIONELE BERICHTEN

REPERTORIUM VAN DE MIDDELNEDERLANDSE ARTES-LITERAATUUR

Mevrouw Jansen-Sieben is door omstandigheden niet in staat geweest haar bijdrage voor de aanvullingen op het *Repertorium* te leveren, waarvoor zij haar verontschuldiging aanbiedt.

SIDRAC – DE VRAAGBAAK VAN DE MIDDELEEUWEN!

In de tuin van het Utrechts Universiteitsmuseum woonden wij op vrijdagmiddag 8 juli een wel zeer uitzonderlijke gebeurtenis bij: de opening van de tentoonstelling 'Sidrac – de vraagbaak van de Middeleeuwen!', verzorgd door een twintigtal studenten in de mediëvistiek ter illustratie van een populair-wetenschappelijke 13e-eeuwse encyclopedie.

Vrolijk en zakelijk ingeleid door een der studenten, Anne Diederiek Dee, spraken achtereenvolgens Peter de Haan, de directeur van het Universiteitsmuseum, over de omgang met amateur-conservatoren met hun eigen(wijze) ideeën en hoe deze leren raad te vragen aan de professionals; Orlanda Lie over de totstandkoming van de tentoonstelling, de dagen van 'himmelhoch jauchzend' en die van 'zum Tode betrübt'; Christianne Muusers over de recepten van de hapjes die zij met behulp van de studenten had bereid (meer op haar website coquinaria.nl); en tenslotte de Rector Magnificus, prof. dr. W.H. Gispen, die enthousiast was over deze vorm van onderwijs aan zijn universiteit, een vorm die de studenten al doende laat leren en hen betreft bij de maatschappij.

En toen konden we de tentoonstelling gaan bezichtigen. Voor wie die niet heeft kunnen zien, verwijzen we naar de brochure *Sidrac weet het*, die een uitstekende indruk geeft van de inhoud. Uiteraard niet van de vorm. Zelden hebben wij een tentoonstelling gezien die in klein bestek zoveel informatie gaf, waar met geringe middelen zo'n kleurig en afwisselend geheel tot stand was gekomen, waar doorlopend een beroep gedaan werd op de activiteit van de bezoekers én – en ook dat verdient grote lof – waar het geheel te behappen was.

Deze bijzonder geslaagde tentoonstelling was tot 20 november in het Universiteitsmuseum te zien. Wij willen eindigen met de laatste zin van Orlanda Lie in het voorwoord van de brochure: "Wie als docent met dit soort studenten mag werken, is een gelukkig mens!"

ZOEKTOCHT NAAR 'DE MAAN GALERIGAP'

Bij het vertalen van de *Sidrac* stuitte we op vele zaken die we niet goed begrepen en waarvan we sommige nog steeds niet goed begrijpen. Tot die laatste categorie behoort het begin van vraag 294 uit de editie Van Tol:

"Die coninc vraecht: In wat uren ende in wat saysoene was Adam ghemaect?"

Sidrac antwoordt den coninc: Inden ij iersten dagen van der manen die Adam ierstwerf noemde Galerigap soe werti ierst ghemaect ende dat was op enen Vriendach, maer doen se Adam ierst sach wassi van ij dagen ende hietse prieme."

Galerigap is een emendatie van Van Tol. Het Oxfordse handschrift dat aan zijn tekst ten grondslag lag, heeft Galeriap. Ik veronderstel dat de andere codices en de drukken die hij bestudeerde de vorm met g hadden. In de Comburgse redactie komt deze vraag niet voor, maar de Franse van Ruhe heeft hem wel:

"488 Le roy demande: En quelle saison et en quel jor fu fait Adam?"

Syderac respont: En .ij. jours de la lune que Adam premierement nomma gahrgap fu fait, et ce fu au vendredi; et fu la premiere lune et mois qui fu nommé en l'an. Mes le jour meesmes Adam la vit, et elle estoit de trois jours, et il l'apela prime lune."

De maan is geschapen op de vierde Scheppingsdag, Adam op de zesde. Bij het uitrekenen hoeveel dagen iets geleden is, beginnen wij te tellen bij de dag van gisteren, de middeleeuwen echter bij de dag van heden. Het klopt dus dat de maan op de zesde dag van de Schepping drie dagen oud was. Ook klopt de benaming 'prieme' of 'prime lune'. Johannes van Sacrobosco, die in de eerste helft van de dertiende eeuw leefde, onderscheidt acht maangestalten en noemt de eerste 'prima luna'.

Maar wat moeten we met Galerigap? Wat voor noodzaak was er voor Adam om de maan van de dagen voordat hijzelf bestond een naam te geven? Had Adam trouwens weet van wat zich voor zijn schepping had afgespeeld? Hoe moeten we verklaren dat Adam de maan eerst Galerigap noemde en toen hij hem zag 'prieme'? Hoe kon hij weten van het bestaan van de maan voordat hij hem gezien had? En wat betekent Galerigap? Een vraag aan de samensteller van het Syrisch/Aramees-Nederlands woordenboek leverde het antwoord op dat het geen Aramees is. Heeft het er iets mee te maken dat het op de vierde Scheppingsdag nieuwe maan was en dat de maan dus niet te zien was? En zou galerigap/gahrgap helemaal geen naam zijn, maar een verschrijving van iets dat betekende: 'was hij nog niet zichtbaar' of 'nieuwe maan'?

Wie brengt licht in deze duisternis?

Reacties kunt u sturen naar Jaap Staal, j.staal@consunet.nl

RW-MAIL INTERVIEWT ~~~~~

~~~~~ PROF. DR. ORLANDA LIE

Sinds 1 september 2004 is prof. dr. Orlanda Lie hoogleraar Middeleeuwse Cultuur en Head of the Humanities Department van het University College van de Universiteit Utrecht. Dit was voor W-mail een reden om deze grondlegger van de Werkgroep Middelnederlandse Artesliteratuur te gaan interviewen over haar werk aan het University College, haar wetenschappelijk onderzoek en haar belangstelling voor de artes... [ill. 1]

V. Wat is precies het University College, en wat zijn uw taken binnen het UC?

OL: Het University College is een onderdeel van de Universiteit Utrecht dat naar Amerikaans model een Engelstalige bacheloropleiding aanbiedt aan studenten. Het telt ongeveer 600 studenten, die allemaal op de campus wonen. Het University College biedt hun een zogeheten 'liberal arts and sciences education': een brede opleiding die het hele spectrum van de wetenschappen beslaat. Er zijn vier afdelingen: de Humanities, de Social Sciences, de Sciences en tenslotte de 'Academic Core', waar vakken worden aangeboden die zich richten op het verwerven van academische vaardigheden, zoals schrijven, argumentatieleer, statistische analyse, maar ook het leren van een tweede vreemde taal.

In het tweede jaar kiezen de studenten een major in een van de drie wetenschapsgebieden. Deze hoofdrichting beslaat minimaal een combinatie van twee disciplines; bovendien zijn ze verplicht om naast de vakken van hun major ook een aantal cursussen te volgen in de overige twee afdelingen. Zo krijgen de studenten een brede, interdisciplinaire basisopleiding, die hen onder meer in staat stelt een vraagstuk van verschillende kanten te bekijken. Na drie jaar hebben ze deze bacheloropleiding afgerond en kunnen ze bijvoorbeeld een vervolgopleiding op masterniveau doen, hetzij aan de Universiteit Utrecht, hetzij aan een andere universiteit in binnen- of buitenland.

Per 1 september 2004 ben ik benoemd tot hoogleraar Middeleeuwse Cultuur en tot Head of the Humanities Department van het University College. In deze functie ben ik verantwoordelijk voor het curriculum en het coördineren van het onderwijs van de diverse 'tracks': Geschiedenis, Literatuur, Filosofie, Kunstgeschiedenis, Taalkunde, Religie en Museum Studies. Mijn taak is onder andere om te zorgen voor de samenhang van cursussen binnen een bepaald track, en te letten op de aansluiting met eventuele vervolgopleidingen. Ik overleg met de betrokken docenten en samen proberen we een aantrekkelijk programma te maken. Verder, en vooral dat vind ik spannend, houd ik mij bezig met het ontwikkelen van cursussen die interdisciplinair zijn. Het is heel inspirerend om samen te werken met collega's uit andere vakgebieden.

Gelukkig heb ik ook de gelegenheid om zelf onderwijs te geven. Ik geef nu, samen met een collega (Anthropologie en Museum Studies) een derdejaarscursus met de mooie titel 'The art of exhibiting: a visual history of liberal arts and sciences'. Als gastdocenten treden collega's op uit de verschillende wetenschapsgebieden. Er zijn 14 studenten, afkomstig uit verschillende disciplines, en hun opdracht is om een concept te maken voor een tentoonstelling over de geschiedenis van de wetenschappen (met bijzondere aandacht voor het onderwijsconcept van een liberal arts and sciences opleiding). In deze cursus moeten studenten dus enerzijds theoretische kennis opdoen over de wetenschapsgeschiedenis en anderzijds moeten zij deze academische inzichten visueel maken, met het oog op een breder publiek. Het is een enorme uitdaging, zowel voor ons als voor de studenten. We streven ernaar om aan het eind van dit semester in ieder geval een virtueel concept klaar te hebben. In het tweede semester volgt dan de uitwerking van het concept, en als alles naar wens verloopt, zal er in mei een tentoonstelling op de campus komen.

V. Welke opleidingen heeft u zelf genoten?

OL: Ik ben geboren in Suriname. Mijn ouders komen uit Canton, China. Ik heb vijf broers en een zus. Wij zijn de eerste generatie die geboren is buiten China. Omdat ik goed kon leren, hebben mijn ouders mij altijd gestimuleerd om zoveel mogelijk te leren. Eigenlijk vond mijn vader dat een meisje, meer nog dan een jongen, moest investeren in de studie. Op die manier kon ze, als het moest, op eigen benen staan, en hoefde ze niet afhankelijk te zijn van een man... Als ik bedenk hoe moeilijk het voor mijn moeder was om een opleiding te volgen, voel ik me echt bevoorrecht.

Ik ging eerst naar een nonnenschool, en daarna naar de enige middelbare school in Suriname. Ik heb een ouderwets HBS-B-diploma behaald. Ik heb dus eindexamen gedaan in wiskunde, natuurkunde en scheikunde, geschiedenis, aardrijkskunde, biologie, Nederlands, Engels, Spaans en Duits. Met zo'n opleiding kon je immers alles worden: arts, apotheker, advocaat of wat je maar wilde.

Na mijn eindexamen was het vanzelfsprekend dat ik verder ging studeren. Ik ging naar Amerika. Waarom Amerika? Omdat wij als gezin een speciale band hadden met dat land. In 1947, toen mijn ouders uit China per vrachtschip naar Suriname afreisden, was mijn moeder zwanger. Halverwege de reis, in de haven van San Francisco, is zij toen bevallen van mijn oudste broer. Aangezien hij in Amerika geboren was, kreeg hij automatisch de Amerikaanse nationaliteit, maar belangrijker nog, hij kreeg toen ook een peetvader, dat was iemand uit de Chinese gemeenschap van San Francisco. Mijn vader

vond het daarom goed dat ik naar Amerika ging, als ik maar in of vlakbij San Francisco zou wonen, zodat onze peetvader een oogje in het zeil kon houden. Dat is gelukt: ik werd aangenomen op de University of California in Berkeley, ongeveer een half uur rijden van San Francisco. Daar ging ik in 1967 studeren, midden in de tijd van de Vietnam-oorlog, de studentenrevolutie en de hippie-beweging. Ik kwam daar zonder ook maar enig idee te hebben van wat er allemaal in de wereld gebeurde... Gelukkig waren er kamergenoten en mede-studenten die zich over mij ontfermden. Zij namen het project 'The Americanization of Orlanda Lie' op zich, en zo werd ik in een jaar politiek opgevoed.

In Berkeley volgde ik een liberal arts and sciences opleiding. Ik vond het geweldig. Ik heb genoten van de vrijheid om allerlei vakken uit te proberen en te kiezen wat ik zelf interessant en leuk vond. Voor mijn bachelorprogramma koos ik een major in Duits en Spaans. Daarna ben ik verder gegaan met de Duitse taal- en letterkunde en uiteindelijk heb ik het vakgebied gevonden dat mij nog steeds blijft boeien: Middeleeuwse Studies. Dankzij de Middeleeuwen ben ik in Utrecht beland. Een van mijn professoren in Berkeley had een lezing van Wim Gerritsen op een Arturistencongres in Engeland bijgewoond en was daar erg van onder de indruk. Toen hij weer terug was in Berkeley adviseerde hij mij om me te verdiepen in de Middelnederlandse Arturromans. Hij zei dat ik dat bij Gerritsen in Utrecht moest doen. Ik kreeg toen een beurs van Berkeley om een jaar in Utrecht te studeren en zo kwam ik in 1973 naar Nederland.

Arturistiek

Toen ik in Nederland kwam, had ik nog nooit Middelnederlands gelezen. In dat jaar gaf Wim Gerritsen een college over Jacob van Maerlant en ik wilde heel graag daaraan meedoen. Dus moest ik bij hem komen om een proeve van bekwaamheid af te leggen. In die tijd was Frits van Oostrom student-assistent van Wim. Wim gaf ons een stukje Middelnederlands te lezen: eerst moest Frits en toen ik. Verschrikkelijk spannend vond ik het. Blijkbaar het ik het goed gedaan, want ik mocht meedoen met het college. Ik wilde graag een proefschrift schrijven over de Arturistiek. Dat is prima, zei Wim, maar dan moet je wel Oud-Welsh, Oud-Frans én Middeleeuws Latijn kunnen lezen. Het werd dus een bijzonder leerzaam jaar, waarin ik heel veel nieuwe dingen heb geleerd.

Na afloop van het jaar in Nederland ging ik terug om in Berkeley mijn Ph.D.-examens in Medieval Studies and German af te ronden, maar in 1976 was ik weer terug in Utrecht om te werken aan mijn proefschrift. Ik ging mij bezig houden met de fragmenten van de Middelnederlandse *proza-Lancelot*. Het was een vergelijkend onderzoek naar de relatie tussen de Franse Lancelot-teksten en de Nederlandse en Duitse vertalingen. In 1979 ben ik gepromoveerd, en het proefschrift is in 1983 als boek verschenen.

Verschuiving van de aandacht naar de artes

Terwijl ik met mijn proefschrift bezig was, kreeg Hans van Dijk onderzoeksverlof zodat hij zijn proefschrift af kon ronden. Mij werd gevraagd of ik zijn colleges over kon nemen. Op die manier leerde ik veel over de Middelnederlandse literatuur, zoals de Karelromans, Abele spelen, Volksboeken, etc. Maar er was een college dat ik extra leuk vond, en dat was het college over Middeleeuwse wetenschap. Mijn beta-kant deed zich weer gelden! Dit waren geen fictionele teksten zoals de Arthurverhalen, maar ze gaven een beeld van de denk- en leefwereld van de Middeleeuwen. Zo is mijn belangstelling voor de artesliteratuur gegroeid.

Het eerste werkcollege in Utrecht over een artesonderwerp ging over *Eyn corte decleringhe deser spere*. Dat was in 1980-81. Langzaam maar zeker kwam de belangstelling voor de Middelnederlandse artesliteratuur op gang. Ria Jansen-Sieben legde de basis voor het onderzoek met haar *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur*. Er kwamen proefschriften over artesonderwerpen van Annelies van Gijzen, Veerle Fraeters, Erwin Huizenga en Saskia Bogaart. Mijn eigen onderzoek probeer ik zoveel mogelijk te verbinden met onderwijs. Zo heb ik werkcolleges gegeven over diverse artesonderwerpen, zoals Magie in de Middeleeuwen, het *Boek van Sidrac*, de *Proza-Natuurkunde* van Broeder Thomas, de *Lekenspiegel* van Jan van Boendale, maar ook over Vrouwen en geletterdheid.

'Gender'

Mijn belangstelling voor een gendergerichte benadering is begonnen met het zg. Hadewijchproject, in het leven geroepen door de Emancipatiecommissie van de Letterenfaculteit. Doel hiervan was om

inzichten uit Genderstudies binnen de studie Nederlands te integreren. Ik heb toen als voorzitter een tweetal studiedagen georganiseerd waarbij collega's uit de diverse afdelingen een gendergerichte lezing verzorgden.

In die tijd organiseerde Frits van Oostrom in Leiden verschillende themagroepen in het kader van het NLCM-project (Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen). Ik heb toen deelgenomen aan de themagroep over Lekenethiek o.l.v. Jo Reynaert. Ik wilde graag kijken naar de seksuele ethiek in de Middeleeuwen, en zo ben ik bij het *Boek van Sidrac* terecht gekomen. Dat is ook het begin geweest van mijn interesse voor een gendergerichte benadering in de artesteksten, met name de manier waarop beeldvorming in gynaecologische teksten wordt aangebracht.

Vanuit deze interesse in 'gender' ben ik me ook bezig gaan houden met Christine de Pizan, de eerste middeleeuwse vrouw die leefde van de pen. In 1998 heb ik samen met Frank Brandsma een collegereeks bij de opleiding Mediëvistiek gegeven over *Het Boec van de Stede der Vrouwen*, de Middelnederlandse vertaling van Christine de Pizans *Livre de la Cité des Dames*. Daarin geeft Christine onder andere commentaar op de visie van de geleerde traditie op het vrouwelijk lichaam: wat deze mannen schrijven is klinkklare onzin!

Werkgroep Middelnederlandse Artesliteratuur

In 1998 organiseerde Veerle Fraeters (hoogleraar in Antwerpen) een sessie over Middelnederlandse artesteksten voor het mediëvistencongres in Leeds. Wij verzorgden drie lezingen: Veerle had het over alchemie, Erwin Huizenga over de chirurgie, en ik sprak over de ontwikkeling van de artesteksten in de volkstaal. Hans van Dijk was onze voorzitter. Het was een traumatische ervaring, want het aantal mensen dat naar ons kwam luisteren konden we op één hand tellen. Maar het positieve effect was wel dat we toen het besluit namen dat we hier wat aan moesten doen. Toen is het idee gekomen om een werkgroep op te richten die het onderzoek naar de Middelnederlandse artesteksten moet bevorderen, en dat is WEMAL geworden.

V. Wat zijn uw plannen voor de toekomst?

OL: Ik hoop de komende jaren door te gaan met het onderzoek naar artesteksten. Er komt, in samenwerking met de actieve leden van WEMAL, een tweede bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur, en ik wil graag samen met WEMAL-leden werken aan een digitale versie van Jacob Bellaerts *Van den proprieteyten der dinghen*, de Middelnederlandse vertaling van de encyclopedie van Bartholomaeus Anglicus. Daarnaast ga ik (in samenwerking met Jan Bethlehem en Annemieke van Doorn) werken aan een nieuwe editie van *Der vrouwen heimelijkheid* en in het verlengde daarvan wil ik een studie schrijven over de Middelnederlandse gynaecologische traditie. Verder ga ik een aantal artikelen in het Engels schrijven, om zo mee te werken aan de internationalisering van het onderzoek naar de Middelnederlandse artesteksten. In ieder geval komt er een overzicht van de Middelnederlandse gynaecologische teksten, zodat ook buitenlandse onderzoekers weten wat er allemaal voorhanden is.

Daarnaast blijf ik me bezighouden met Christine de Pizan. Er is nog steeds geen editie beschikbaar van de Vlaamse vertaling van het *Livre de la Cité des Dames* en die moet er echt komen, want de Nederlandse versie heeft een paar unieke kenmerken, zoals de talrijke (voltooide en onvoltooide) miniaturen en een toegevoegde epiloog van de Vlaamse vertaler. In het kader van de internationalisering werk ik samen met Hermina Joldersma (hoogleraar aan de Universiteit van Calgary, Canada) aan een Engelstalig artikel hierover; ook bieden we de epiloog aan in een Engelse vertaling.

Verder wil ik ook een onderzoeksproject Middelnederlandse artesliteratuur aanvragen dat ik samen met aio's en gevorderde onderzoekers zou kunnen uitvoeren. Tenslotte wil ik natuurlijk onderwijs blijven geven. Ik ben een echt 'onderwijsdier', maar het plezier dat ik aan onderwijs beleef, heeft alles te maken met het plezier dat ik krijg wanneer ik de inzichten die ik door onderzoek heb opgedaan aan anderen uit kan leggen. Daarom is het verbinden van onderwijs met onderzoek voor mij zo belangrijk. Hopelijk kan ik die twee nog lang combineren!

Orlanda Lie hield haar oratie, getiteld 'Wat bezielt een mediëvist? Mastering the Middle Ages', op 18 november 2005 in de aula van het Academiegebouw te Utrecht.

Marjolijn Saan

BLOEDZUIGERS, KOPPEN EN LANCETTEN

ADERLATEN AAN DE HAND VAN EEN 15E-EEUWS ADERLAATTRAKTAAT

INLEIDING

[ill. 2. (aderlaatscène)]

Een chirurg en zijn assistent voeren een aderlating uit bij een patiënt; gravure uit L. Botallo, *Opera omnia*, Leiden 1660. Bron: www.nlm.nih.gov

Een van de belangrijkste medische ingrepen in de Middeleeuwen was het aderlaten. Het was een ingreep die met grote precisie moest worden uitgevoerd, want er kleefden nogal wat risico's aan. Er werd vaak een niet geringe hoeveelheid bloed gelaten bij iemand die in de meeste gevallen toch al in een abominabele conditie was —de gelatene was immers ziek. Tel daar in veel gevallen nog eens een slechte hygiëne en een onkundige aderlater bij op, en we kunnen niet anders dan concluderen dat aderlaten een gevaarlijke onderneming was. Het zal dan ook geen toeval zijn dat er juist over deze ingreep veel traktaten zijn geschreven.

Zo'n traktaat bevindt zich ook in het vijftiende-eeuwse handschrift met Middelnederlandse medische teksten dat in de Stadtbibliothek in Mainz onder signatuur I 514 wordt bewaard. Het maakt deel uit van een vijfdelige chirurgie die ik gedeeltelijk heb geëditeerd in het kader van mijn doctoraalscriptie.¹ In het aderlaattraktaat worden vele facetten van het aderlaten belicht.

In deze bijdrage wil ik laten zien welke informatie er nu precies in dit traktaat aan de orde komt. Maar eerst zal ik de middeleeuwse geneeskunde in zijn algemeenheid behandelen om het hoe en waarom van het aderlaten in een context te plaatsen.

GENEESKUNDE IN DE MIDDELEEUWEN

Om de middeleeuwse geneeskunde te kunnen begrijpen, moeten we beseffen dat de middeleeuwers de wereld anders zagen dan wij. Hun wereldbeeld was grotendeels gebaseerd op de beschrijvingen van het universum zoals die te vinden waren bij Ptolomeus (tweede eeuw na Chr.). De aarde vormde volgens de middeleeuwse opvatting het stilstaande middelpunt van het heelal. Om de aarde bewogen zich de zeven planeten, die elk hun eigen hemel of sfeer hadden. De volgorde van de planeten vanaf de aarde gezien was: Maan, Mercurius, Venus, Zon, Mars, Jupiter en Saturnus. Buiten de sfeer van Saturnus bevond zich de sfeer van het Firmament, met daarin de dierenriem of de zodiak. Daar weer buiten bevond zich het *primum mobile*, dat door de kracht van de liefde tot God in een draaiende beweging werd gebracht. Deze beweging zorgde op haar beurt weer voor het ronddraaien van de planetaire sferen.

De wereld in het groot, de macrokosmos, was in de opvatting van de middeleeuwers nauw verbonden met de wereld in het klein, de microkosmos ofwel de mens. De stand van de planeten en de dierenriemtekens hadden volgens hen een grote invloed op het leven op aarde. Het is dan ook niet verwonderlijk dat astronomie en astrologie een grote rol speelden in het middeleeuwse leven.²

Rond 400 v. Chr. ontwikkelden de Griekse natuurfilosofen theorieën over de oorsprong van de dingen en de wereld. Men ging ervan uit dat de vier elementen waaruit het ondermaanse deel van de macrokosmos —dat wil zeggen het gebied onder de maan— bestond (water, aarde, vuur en lucht), waren opgebouwd uit een combinatie van de vier eigenschappen (heet, koud, droog en vochtig) die ook wel contrariën of primaire kwaliteiten werden genoemd. Ieder element bezat twee van deze vier contrariën:

water = koud + vochtig

aarde = koud + droog

vuur = heet + droog
lucht = heet + vochtig

Overeenkomstig deze leer van de vier elementen werd in diezelfde periode ook een theorie over de samenstelling van het menselijk lichaam ontwikkeld.³ Het lichaam was opgebouwd uit de vier elementen water, aarde, vuur en lucht, maar kon niet functioneren zonder de vier humoren of lichaamssappen. Evenals de vier elementen bestonden ook de humoren uit een combinatie van twee van de vier contrariën:

slijm (*flegma*) = koud + vochtig
zwarte gal (*melancolia*) = koud + droog
gele gal (*colera*) = heet + droog
bloed (*sanguis*) = heet + vochtig

De onderlinge verhouding van de vier humoren bepaalde de complexie of het temperament van een mens. Bij de sanguinicus overheerste de humor bloed, bij de flegmaticus het slijm, bij de cholericus de gele gal en bij de melancholicus de zwarte gal.⁴ Toch werd het temperament niet alleen bepaald door de onderlinge verhouding van de humoren; ook de stand van de planeten en het dierenriemteken waaronder iemand geboren was, waren hierop van invloed.

De humorenleer zoals die door de grote geleerde Galenus (tweede eeuw na Chr.) was uitgewerkt en gecombineerd met astrologische invloeden van de dierenriemtekens en de planeten, vormde uiteindelijk de basis van de middeleeuwse geneeskunde. Het principe van de middeleeuwse ziekteleer was dat bij gezonde mensen de humoren in balans waren (*eukrasie*) en dat ziekte een gevolg was van een verstoring in het evenwicht daartussen (*dyskrasie*). Dit kon vele oorzaken hebben, variërend van een verkeerdt dieet tot hartstochten en de stand van de sterren.⁵ De middeleeuwse geneeskunde was er vooral op gericht om de balans tussen de humoren te behouden of weer te herstellen. De humor die de ziekte veroorzaakte, was de *materia peccans*, de 'vervuilende materie', en moest op de een of andere wijze uit het lichaam worden verdreven.⁶ Diëten, medicijnen of cauterisatie⁷ konden dit bewerkstelligen, maar het belangrijkste middel was aderlating of flebotomie.

INHOUD VAN HET ADERLAATTRAKTAAT IN HET HANDSCHRIFT MAINZ, STADTBIBLIOTHEK I 514

Flebotomie

In het traktaat worden drie methoden van laten besproken: met behulp van messen of lancetten (flebotomie), met koppen of ventosen en met bloedzuigers. Allereerst wordt aandacht besteed aan flebotomie, volgens de tekst de belangrijkste en gebruikelijkste manier van laten. Er wordt uitgelegd waarom het laten van bloed zo belangrijk is voor de gezondheid —het laten zuivert het lichaam, het verlicht het lichaam, het behoedt het lichaam voor ziekten— maar ook dat het beter achterwege gelaten kan worden als het iemand meer kwaad dan goed doet:

"Want anders isser die naturlike hitte vercranct ende daerof mocht die minsche dat water laten ende seere vercolden ende hoec veul ander mesquamen oplopen."

Dan worden er vijf punten besproken die van belang zijn bij flebotomie. Allereerst worden degenen genoemd voor wie het laten noodzaak is. Dat zijn de sanguinici die te herkennen zijn aan het feit dat ze "gheinen aerbeit en duen ende veul heten en drinken". Ten tweede worden degenen besproken die baat hebben bij het laten. Dat zijn mensen bij wie zich in de aders te veel bloed of andere humoren bevinden en die lijden aan hoofdpijn of pijn in de ogen en gezwollen aders hebben. Het derde punt heeft betrekking op de mensen die een laatbehandeling kunnen verdragen:

"Maer men sel gheine kindren laten si en sijn XIV jaer holt ende gheine holde luden boven LXX jaren, of ten waer sere van groten node. Ende dieghene dies niet ghewonen en sijn, die ne sellen niet laten. Ende dronken luden en sel men niet laten voor hi weder tot him selven ghecomen is."

Onder het vierde punt worden de aders besproken die in aanmerking komen voor het laten. Het zijn er 33, waarvan sommige bij naam genoemd worden zoals de mediaan en de basilica. Over andere aders is de tekst minder precies; er wordt dan gesproken over aders in het hoofd, in het been, in de voet et cete-

ra. Als laatste wordt de hoeveelheid bloed die gelaten mag worden behandeld. Hierover worden echter geen duidelijke uitspraken gedaan:

"men mach gheine rechte regule gheven: ist seer van node ende die mensche starc, so mach mense sterc laten. Ende ist so niet, so sal men ein luttel bloeds laten."

Vervolgens wordt besproken hoe de laatmeester moet handelen als hij iemand laat: hij moet de pols en het bloed in de gaten houden. Als er geen pols meer is, als het bloed verandert van kleur of als het in grote hoeveelheden uit de ader stroomt, dan moet de ader afgebonden worden.

[ill. 3]

Deze 'zodiacman' toont de veronderstelde invloed van de tekenen van de dierenriem op het lichaam, die mede bepalend was voor het vaststellen van de geschikte momenten voor aderlating. Houtsnede uit G. Reisch, *Margarita philosophica cum additionibus novis*, 1517. Bron: www.nlm.nih.gov

Ook het tijdstip waarop gelaten werd, diende zorgvuldig gekozen te worden: geneeskunde en astrologie waren immers nauw met elkaar verbonden. Men mocht niet laten op de verworpen dagen. Dit waren dagen waarop elke medische ingreep werd afgeraden. De reden die in de tekst wordt gegeven, is "omdat die grote meesters dat verbieden". Er wordt niet precies aangegeven wanneer die verworpen dagen zijn. Uit andere teksten weten we dat er twee soorten verworpen dagen waren: dagen die op basis van astronomische en astrologische berekeningen werden vastgelegd —en dus per jaar varieerden— en vaste reeksen dagen die teruggingen op verschillende tradities. De hondsdagen, de warmste dagen in juli en augustus, zijn daar een goed voorbeeld van.

Maar terug naar het traktaat in het handschrift uit Mainz: het beste is het om te laten als de maan in een goed teken staat en het een heldere dag is. Het beste tijdstip is na 11 uur 's ochtends, als het al wat warmer is. Verder luidt het advies om iemand in de zomer aan de rechterkant van het lichaam te laten en in de winter aan de linkerkant.

Het gedeelte over flebotomie sluit af met een 'regiment van latene'. Dit bevat een aantal gedragsregels waaraan arts en patiënt zich dienen te houden en richtlijnen om het gelaten bloed te beoordelen. Allereerst worden de eigenschappen van een goede laatmeester besproken. Hij moet zijn: "jonc, abel ende wel siende ende ghewonen daertoe [aan het laten]. Ende dat hi hebbe laetyseren ghenouch: dein merder [groter] dan dander". De patiënt kan ook een aantal voorzorgsmaatregelen treffen om de ingreep zo voorspoedig mogelijk te laten verlopen. Om te zorgen dat het bloed goed stroomt, kan hij het beste een eindje gaan wandelen of de dag ervoor gaan baden. Als het vermoeden bestaat dat de patiënt tijdens het laten onwel wordt, kan hij het beste wat in wijn gesopt geroosterd brood tot zich nemen. Ook na het laten moet hij zichzelf in acht nemen: hij mag niet meteen gaan slapen, moet zich rustig houden en drie dagen lang geen "quaden spisen ende quaden dranc" tot zich nemen.

Als er gelaten was, dan kon het bloed beoordeeld worden. Waarop moest gelet worden? Goed bloed ziet er als volgt uit: "ist in sine substancie niet alste groef ende ooc niet al te dunne ende van gueder roken". Stroperig, kleurloos en zoet bloed (er werd kennelijk geproefd!) duidt op een teveel aan slijm. Waterig bloed kan veroorzaakt worden doordat iemand te veel drinkt of een nierziekte heeft. Melaatsheid kan herkend worden aan korrelig en askleurig bloed. Tot slot wijst zwart, groen of kleurloos bloed op koorts, gezwollen of blaren.

Bijzonder is de aandacht die wordt besteed aan de zogenoemde deontologische aspecten van het aderlaten. Zo heeft de arts ook een geruststellende taak: hij moet iemand op zijn gemak kunnen stellen. In de tekst vinden we een voorbeeld van hoe er in de Middeleeuwen aan nazorg werd gedaan. Er staat dat een arts "gueden troost sal gheven". Bij goed bloed moet hij zeggen: "dat is ein teiken dat ghi noch beter inden live hebt"; bij slecht bloed: "hit is guet dat ghi dit bloed ghelaten hebt, want anders mocht ghi grote mesquame hebben gheadt van dezen quaden bloede".

Ventosen

Dan volgt uitleg over het laten met ventosen of koppen. Deze methode van laten is minder krachtig dan het laten met lancetten. Er zijn vijf of zes plaatsen waar ventosen geplaatst kunnen worden. Dit moet met grote zorgvuldigheid gebeuren. Afhankelijk van de kwaal moeten de koppen op een bepaalde plek worden geplaatst. Bij kwalen aan het hoofd worden de koppen geplaatst in de nek, bij buik-

klachten in de lendenen, bij jicht op de armen en bij vrouwenkwalen (pijn met plassen, of om de menstruatie op gang te helpen) in de dijen.

Opvallend is wel dat er bij het plaatsnemen van de koppen hele specifieke informatie wordt gegeven over het plaatsnemen van de koppen en bij welke kwalen dat gedaan moet worden. Deze informatie ontbreekt bij het laten met de lancetten. Daar worden de aders wel genoemd, maar er wordt niet vermeld bij welke kwalen welke aders het beste gelaten kunnen worden.

Bloedzuigers

De derde manier van laten die beschreven wordt, is het laten met bloedzuigers. Bloedzuigers worden gebruikt als het laten met behulp van lancetten of ventosen niet mogelijk is. Bijvoorbeeld doordat de oppervlakte te klein is, of te benig. Bloedzuigers die geschikt zijn om mee te laten, zijn "swart gescaalt", zien eruit als "die stert van eyne muis, met gelen striemen op den rugghe ende eyn luttel root onder den buuc". Opgepast moet worden voor afzichtelijke exemplaren met een groot hoofd: die zijn giftig.

[ill. 4]

Een vrouw plaats bloedzuigers uit een kolf met water op haar arm. Houtsnede uit G. van den Bossche, *Historia medica*, Brussel 1639. Bron: www.nlm.nih.gov

Voordat met de bloedzuigers gelaten kan worden, moeten ze nog een dag of wat in een bak met schoon water blijven, zodat ze al hun kwalijke stoffen kunnen uitscheiden. Bloedzuigers moeten worden geplaatst op een gezonde huid en niet op blaren, open wondjes en aambeien. De huid moet een beetje bloeden voordat de beestjes worden geplaatst. Dat kan worden bewerkstelligd door de huid een beetje open te krabben. Per behandeling zijn er ongeveer drie of vier bloedzuigers nodig. Als ze zichzelf hebben volgezogen, laten ze vanzelf los. Of anders kunnen ze met wat wijnazijn of aloë verwijderd worden. Ook na het laten met bloedzuigers dient de patient zich een tijdje rustig te houden.

CONCLUSIE

Zoals we hebben kunnen zien, wordt er in het aderlaattraktaat dat zich bevindt in Mainz, Stadtbibliothek I 514, aan verschillende aspecten van het aderlaten aandacht besteed, variërend van welke ader gebruikt moet worden tot met welke middelen bloedzuigers van het lichaam losgeweekt kunnen worden. Ik hoop hiermee te hebben aangegeven welke facetten van het aderlaten in zo'n traktaat worden belicht.

Francien Olthof

LITERATUUR

Gondrie 1983 – I. Gondrie e.a., *Eyn corte decleringhe deser spere. Uitgegeven en toegelicht door een werkgroep van Utrechtse neerlandici*. Utrecht, 1983. Ruygh-Bewerp 15.

Huizenga 1998 – E. Huizenga, 'Het bloed kruipt waar het niet gaan kan. Flebotomie en hematoscopie in enkele Middelnederlandse teksten'. In: *Queeste* 5 (1998), pp. 32-57.

Lewis 1964 – C. S. Lewis, *The Discarded Image. An Introduction to Medieval and Renaissance Literature*. Cambridge, 1964.

Marcelis 1986 – K. Marcelis, *De afbeelding van de aderlaat- en de zodiakman in astrologisch-medische handschriften van de 13de en 14de eeuw*. Brussel, 1986. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten 48 (1986), 43.

Schöner 1964 – E. Schöner, *Das Viererschema in der antiken Humoralpathologie*. Wiesbaden, 1964. Sudhoffs Archiv Beihefte 4.

NOTEN

¹ Ongepubliceerde doctoraalscriptie. Te raadplegen bij het secretariaat Nederlandse Taal & Cultuur van de Rijksuniversiteit Groningen.

² Zie voor meer informatie over het middeleeuwse wereldbeeld en de invloed van de macrokosmos op de microkosmos o.a. Lewis 1964, pp. 92-121.

³ Zie voor de ontwikkeling van de theorie van de vier elementen en in verband hiermee de ontwikkeling van de humorenleer Schöner 1964.

⁴ Zie voor de karaktereigenschappen en de uiterlijke kenmerken van de verschillende temperamenten Gondrie 1983, p. 12.

⁵ Zie voor deze en andere oorzaken van *dyskrasie* Marcelis 1986, p. 10.

⁶ Huizenga 1998, p. 35.

⁷ Cauterisatie is een chirurgische ingreep waarbij een gloeiend ijzer tegen de huid wordt gehouden. Tevens bestaan er medicijnen die een cauteriserende (d.w.z. een brandende en verhittende) werking hebben.

RECENT VERSCHENEN LITERATUUR EN RECENSIES

A. Baggiani Cases en A.M. Saludes i Amat (vert. en ed.), *Ramon Llull, «Doctrina pueril»*. Met introd. door G. Flores d'Arcais. Pisa, 2003.

B. Bakhouché, B. Fauquier en F. Pérez-Jean (ed.), *Picatrix. Un traité de magie médiéval*. Turnhout, 2003. Miroir du Moyen Âge.

Editie van een belangrijk middeleeuws magisch traktaat. Begeleidende tekst van de uitgever: 'L'ouvrage expose les connaissances de toute nature indispensables à qui veut agir sur le monde et les hommes: fabrication des talismans, exploitation de tous les règnes - minéral, animal et végétal -, prières aux planètes, données astrologiques, physiques et philosophiques. La pratique magique s'inscrit ainsi dans un cadre philosophico-religieux très particulier où l'hermétisme et le néoplatonisme sont associés à l'orthodoxie religieuse. Le Picatrix illustre parfaitement l'idée selon laquelle la magie n'est pas seulement un reflet de la science, mais se présente aussi comme un système complet, une méthode de pensée, de croyance et de savoir. Il a exercé une profonde et durable influence au Moyen Âge et à la Renaissance.'

A.W. Bates, 'Good, Common, Regular, and Orderly. Early Modern Classifications of Monstruous Births'. In: *Social History of Medicine* 18 (2005), nr. 2, p. 141-158.

L. van Beek, '[Recensie van: O.S.H. Lie en J. Reynaert (red.), *Artes in context. Opstellen over het handschriftelijke milieu van Middelnederlandse artesteksten*. Hilversum, 2004. Artesliteratuur in de Nederlanden 3]'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Letterkunde* 121 (2005), nr. 2, p. 191. [Rubriek: *Signalementen*.]

B. Bildhauer, *Medieval Blood*. Cardiff, 2005. Religion and Culture in the Middle Ages.

Belicht de middeleeuwse denkbeelden over bloed vanuit verschillende standpunten, waaronder het religieuze en het medische. Uit de begeleidende tekst op de website van de uitgever: 'The author's central thesis is that blood affirms the body as one of the major tenets of medieval thought and identity. 'The body' is not a given, enclosed, unified entity, always already different from the mind and from its surroundings. The concept of such an enclosed body is instead produced by various strategies, of which several use blood. The first chapter, 'The secret of blood', argues that blood is ascribed a huge value in establishing the truth. First and foremost, it reveals the integrity of the body in a circular conclusion in cases ranging from Christ's body on the cross and in the eucharist to murder and the generation of embryos. In the second chapter, 'Blood taboos', the author discusses how situations in which the body bleeds are marked as

transgressive and accordingly punished, thus paradoxically confirming the idea of the body as normally integral. Prohibitions of bloodshed and of other contact with blood thus work to uphold the model of a bounded body. However, the idea of an invulnerable, completely enclosed body is also exposed as an unattainable fantasy in medieval fiction. This book will appeal to scholars and students who are interested in the history of the body across a wide range of disciplines: German studies, literature, medieval history, history of religion, history of medicine and gender studies.'

- D. Birkholz, *The King's Two Maps. Cartography and Culture in Thirteenth-Century England*. New York, 2004.
- C. o'Boyle, 'Astrology and Medicine in Later Medieval England. The Calendars of John Somer and Nicholas of Lynn'. In: *Sudhoffs Archiv. Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte* 89 (2005), nr. 1, p. 1-22.
Interessant artikel over de relaties tussen geneeskunde en astrologie in twee Engelse kalenders uit het einde van de veertiende eeuw.
- W.L. Braekman, 'Maycken Jacquets' Brabants kookboek in opbouw (16de e.)'. In: *Eigen Schoon en de Brabander* 88 (2005), p. 93-108.
Vgl. over Maycken Jacquet en haar kookboek ook *W-mail* 5 (2004), nr. 2, p. 29.
- H. Brand (ed.), *Trade, Diplomacy and Cultural Exchange. Continuity and Change in the North Sea Area and the Baltic c. 1350-1750*. Hilversum, 2005. Groninger Hanze Studies 1.
Ook van belang voor de artes vanwege de aan de *artes mechanicae* gerelateerde onderwerpen (handel, koopmansboeken, vervoer, mechanische constructies etc.).
- J. Caskey, *Art and Patronage in the Medieval Mediterranean. Merchant Culture in the Region of Amalfi*. Cambridge, 2004.
- C. Coppens en R. Tavernier, *Hortus Botanicus. Vijf eeuwen plantenboeken te Leuven*. Leuven, 2004. Ex Officina 3.
Catalogus met een inventarisatie van plantenboeken in België, verschenen bij expositie.
- W.R. Cook en R.B. Herzman, *The Medieval World View. An Introduction*. Tweede, herz. editie. Oxford, 2004.
Tweede editie van het bekende naslagwerk, dat nog altijd een goed overzicht biedt van het onderwerp.
- K. Davids, 'Craft secrecy in Europe in the Early Modern Period: A Comparative View'. In: *Early Science And Medicine. A Journal for the Study of Science, Technology and Medicine in the Pre-Modern Period* 10 (2005), nr. 2, p. 341-348.
- K. Davids, 'Public Knowledge and Common Secrets. Secrecy and its Limits in the Early-Modern Netherlands'. In: *Early Science And Medicine. A Journal for the Study of Science, Technology and Medicine in the Pre-Modern Period* 10 (2005), nr. 2, p. 411-427.
- M. Elsackers, 'Her anda neylar: An Intriguing Criterion for Abortion in Old Frisian Law'. In: *Scientiarum Historia. Driemaandelijks tijdschrift voor de geschiedenis van de geneeskunde, wiskunde en natuurwetenschappen* 30 (2004), p. 107-154.
Ongewoon doorwrocht artikel over een opvallend verschijnsel, namelijk de onvrijwillige abortus in Oudfriese wetsteksten van de elfde tot de veertiende eeuw. Marianne Elsackers brengt met de zeer grondige documentatie (ondersteund door een notenapparaat van dertien pagina's!) het onderwerp, dat ze ook besprak in haar lezing op de WEMAL-studiedag in november 2003, volledig tot leven. Aan de orde komen onder andere de rol van vrouwelijke getuigen bij rechtszaken die onvrijwillige abortus behandelen, en de incorporatie van een medische tekst (*Gynaecia* van Vindicianus) in de Oudfriese wetten. Daarbij worden regelmatig Middelnederlandse gynaecologische en obstetrische teksten betrokken.
- O. Gelderblom, 'The Decline of Fairs and Merchant Guilds in the Low Countries, 1250-1650'. In: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 7 (2004), p. 199-238.

- J.G. Harris, *Sick Economies. Drama, Mercantilism, and Disease in Shakespeare's England*. Philadelphia, 2004.
- R. van Hee, 'Chirurgie in het Middelnederlands [Recensie van: E. Huizenga, *Tussen autoriteit en empirie. De Middelnederlandse chirurgieën in de veertiende en vijftiende eeuw en hun maatschappelijke context*. Hilversum, 2003. Artesliteratuur in de Nederlanden 2]'. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 10 (2005), nr. 6, p. 56-58.
- L. Hill Curth, 'The Medical Content of English Almanacs 1640–1700'. In: *Journal for the History of Medicine and Allied Sciences* 60 (2005), p. 255-282.
 Interessant vanwege de manier waarop ontwikkelingen, ingezet in de Middeleeuwen, zich manifesteerden in een latere periode. Samenvatting: '[...] the seventeenth century [...] marked [...] a dramatic rise in all types of printed works. The 1640s are especially significant in the evolution of printed vernacular medical publications, which continued to flourish during the rest of the century. While recent studies on popular medical books have contributed greatly to our understanding of contemporary medical beliefs and practices, they have failed to properly recognize the effect that almanacs had on early modern medicine. Although their primary function was not to disseminate medical information, most provided a great deal of medical information. Furthermore, these cheap, annual publications targeted and were read by a wide cross-section of the public, making them the first true form of British mass media. This article is based on the content of 1,392 almanacs printed between 1640 and 1700, which may make it the largest comparative study of the medical content of any early modern printed works. The project has resulted in two major findings. First of all, almanacs played a major part in the dissemination, continuing popularity, and longevity of traditional astrological and Galenic beliefs and practices. Secondly, at the same time, almanacs played an important early role in the growth of medical materialism in Britain.'
- H. Houtzager, 'Voor- en tegenstanders van Andreas Vesalius'. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 10 (2005), nr. 6, p. 39-45.
- D. Jacquart, '[Recensie van: M.H. Green, *The Trotula. A Medieval Compendium of Women's Medicine*. Philadelphia, 2001; en van: R. Graves, *Born to Procreate. Women and Childbirth in France from the Middle Ages to the Eighteenth Century*. New York, 2001. Studies in the Humanities 53]'. In: *Isis. International Review Devoted to the History of Science and its Civilisation* 96 (2005), p. 95-96.
- R. Jansen-Sieben, 'Mensenvlees als medicijn of: Medicinaal kannibalisme. Een unieke getuigenis uit de middeleeuwse Nederlanden'. In: *Scientiarum Historia. Driemaandelijks tijdschrift voor de geschiedenis van de geneeskunde, wiskunde en natuurwetenschappen* 30 (2004), p. 155-184.
 Prachtig artikel over een heel bijzondere vorm van therapie, de organotherapie. Daarbij gaat het om het therapeutische gebruik van produkten van dierlijke en menselijke herkomst. Het stuk concentreert zich met name op het gebruik van *mumia*, ofwel gemummificeerd mensenvlees. Naast een grondige ordening van de manieren waarop *mumia* werd toegepast, wordt ook een belangrijk Middelnederlands traktaat over de *mumia* geëditeerd en van commentaar voorzien: hs. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, XV G 6, fol. 93r-94v.
- R. Jansen-Sieben, '[Recensie van: E. Huizenga, *Tussen autoriteit en empirie. De Middelnederlandse chirurgieën in de veertiende en vijftiende eeuw en hun maatschappelijke context*. Hilversum, 2003. Artesliteratuur in de Nederlanden 2]'. In: *Scientiarum Historia. Driemaandelijks tijdschrift voor de geschiedenis van de geneeskunde, wiskunde en natuurwetenschappen* 30 (2004), p. 199-200.
- R. Jansen-Sieben, '[Recensie van: *Il sole e la luna. The Sun and the Moon*. Florence, 2004. Micrologus 12]'. In: *Scientiarum Historia. Driemaandelijks tijdschrift voor de geschiedenis van de geneeskunde, wiskunde en natuurwetenschappen* 30 (2004), p. 201-202.
 Voor een inhoudsopgave van deze belangrijke bundel, zie hieronder in deze literatuurlijst.
- D.A. King, *In Synchrony with the Heavens. Studies in Astronomical Timekeeping and Instrumentation in Medieval Islamic Civilization*. Leiden [etc.], 2004.

Vol. 1: *The Call of the Muezzin* (Studies I-IX);
Vol. 2: *Instruments of Mass Calculation* (Studies X-XVIII).

K. van 't Land, 'Het verloop van evenwicht. Mens en samenleving in laatmiddeleeuwse humoraaltheorieën'. In: *Gewina. Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek* 28 (2005), nr. 2, p. 61-78.

Prachtig artikel over een belangrijk aspect van een groot deel van de middeleeuwse artesliteratuur. Uit de samenvatting: 'Medieval humoral theories reflected a view on both man and society. The theories clearly defined the worst and the best physical balance possible, and the ideas could be linked to judgments on society. The popular theory of temperaments envisaged the sanguine man as the perfect human being. He was a merry, wealthy, courteous nobleman; a powerful secular ideal. Learned medicine used a humoral theory in which health was described as the right proportion between the different quantities. In the fit body, every humour knew its correct place, and would not thread beyond its proper measure. This notion was to define the body politic: the humours of the healthy state accepted their position without ambitious quarelling. These views on man and his body differ from the ones defined by Galen [...]. This article describes the most important developments of humoral theory from Antiquity to the Middle Ages.'

K. van 't Land, '[Recensie van: E. Huizenga, O.S.H. Lie, en L.M. Veltman (ed.), *Een wereld van kennis. Bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur*. Hilversum, 2002. Artesliteratuur in de Nederlanden 1]'. In: *Gewina. Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek* 28 (2005), nr. 2, p. 113-114.

K. van 't Land, 'Animal Allegory and Late Medieval Surgical Texts'. In: B. van den Abeele (ed.), *Bestiaires médiévaux. Nouvelles perspectives sur les manuscrits et les traditions textuelles. Communications présentées au XVe Colloque de la Société Internationale Renardienne (Louvain-la-Neuve, 19-22 août 2003)*. Louvain-la-Neuve, 2005, p. 201-212. Collection Textes, Études, Congrès 21.

Gaat met name in op de herkomst van dierlijke namen die aan chirurgische kwalen werden toegekend, bijvoorbeeld *Bubo* of (nacht)uil, die in de teksten van Jan Yperman en Thomas Scellinck synoniem werd aan een kwalijke ontsteking van klieren – de overeenkomst was dat beiden zich ophielden in donkere plaatsen.

J. Langdon, *Mills in the Medieval Economy. England 1300-1540*. Oxford, 2004.

O.S.H. Lie, M. Buys, L. Karssenbergh en E. Leijten (red.), *Sidrac weet het. Middeleeuwse kennis in een tiental vraagstukken*. Utrecht, 2005.

Alleraardigste brochure bij de tentoonstelling *Sidrac – de vraagbaak van de Middeleeuwen!* in het Utrechts Universiteitsmuseum van 9 juli tot en met 20 november 2005. Buitengewoon fraai verzorgd, met veel afbeeldingen, en allemaal in kleur!

I. McCleery, '[Recensie van: S. Sweetinburgh, *The Role of the Hospital in Medieval England. Gift-Giving and the Spiritual Economy*. Dublin, 2004]'. In: *Journal for the History of Medicine and Allied Sciences* 60 (2005), p. 364-365.

M.R. McVaugh, 'Surgery in the Fourteenth-Century Faculty of Medicine of Montpellier'. In: D. Le Blévec en T. Granier (ed.), *L'Université de Médecine de Montpellier et son rayonnement (XIIIe-XVe siècles). Actes du colloque international de Montpellier, organisé par le Centre historique de recherches et d'études médiévales sur la Méditerranée occidentale (Université Paul-Valéry-Montpellier III), 17-19 mai 2001*. Turnhout, 2004, p. 39-49. *De diversis artibus* 71; N.S. 34.

Micrologus. Nature, Sciences and Medieval Societies 12: *Il sole e la luna. Teorie, Immagini, simboli. The Sun and the Moon*. Florence, 2004.

Zeer rijke bundel met veel astrologie en astronomie, soms in samenhang met geneeskunde en het menselijk lichaam. Artikelen in het Italiaans, Frans, en Engels. Inhoud:

- E. Poulle, 'Quand le soleil a rendez-vous avec la lune';
- A. J. Turner, 'A Use for the Sun in the Early Middle Ages, the Sun-Dial as Symbol and Instrument';
- Ch. Burnett, 'Lunar Astrology. The Varieties of Texts Using Lunar Mansions, with Emphasis on *Jafar*

Indus’;

- S. Ackermann, ‘The Path of the Moon Engraved. Lunar Mansions on European and Islamic Scientific Instruments’;
- N. Weill-Parot, ‘Magie solaire et magie lunaire: le soleil et la lune dans la magie astrale (XIIIe-XVe siècle)’;
- G. Federici Vescovini, ‘Il sole e la luna nelle citazioni di Pietro d’Abano dei segreti di Albumasar, di Sadan’;
- O. Pompeo Faracovi, ‘Il tema dell’eclissi di sole alla morte di Cristo in alcuni testi del tardo Quattrocento’;
- J. Pigeaud, ‘Sélénites et lunatiques’;
- D. Jacquot, ‘Le soleil, la lune et les états du corps humain’;
- P. Carusi, ‘Il sole e la sua ombra. Nodi lunari e rappresentazioni dell’eclisse nell’alchimia islamica’;
- P. Dronke, ‘Sole e luna: l’immaginario poetico dal II al IX secolo’;
- F. Mosetti Casaretto, ‘Sole e luna nell’*Epistola ad Grimaldum abbatem*. Il cielo ripiegato di Ermenrico di Ellwangen’;
- J.-Y. Tilliette, ‘Couchers de soleil et clairs de lune dans la poésie latine du Moyen Âge’;
- C. Bologna, ‘La testa oltre le nuvole. Per un lessico del Pensiero nella tradizione europea’;
- P. Morpurgo, ‘Apocalissi e amori del sole e della luna nell’immaginario politico del Medioevo’;
- D. Quaglioni, ‘*Quanta est differentia inter solem et lunam*. Tolomeo e la dottrina canonistica dei *duo luminaria*’;
- S. J. Williams, ‘Reflections on the Pseudo-Aristotelian *Secretum secretorum as an Astrological Text*’;
- J. Rossiaud, ‘Temps des consuls et temps des clercs à Lyon aux XIVe et XVe siècles. Les Lyonnais, le soleil et la lune’;
- J.-P. Boudet, ‘Le roi-soleil dans la France médiévale’;
- F. Santi, ‘Giochi col sole e altri modi per controllarlo. Per una preistoria dell’elettricità’;
- M. Montesano, ‘Il dio sole e la dea luna. Note sulla santa idoloclastia’;
- A. Sorci, ‘Il volto del sole. Intersezioni fra tradizione testuale e tradizione iconografica’;
- V. Segre, ‘Botanica astrologica e alchimia vegetale: testi e immagini’;
- D. Blume, ‘Children of the Planets: the Popularization of Astrology in the 15th Century’;
- D. Laurenza, ‘Il sole e la luna in Leonardo: frammenti di un discorso’.

Micrologus. Nature, Sciences and Medieval Societies 13: La pelle umana. The Human Skin. Florence, 2005.

Alweer zo’n rijke bundel, ditmaal met de menselijke huid als centraal thema. Artikelen in het Italiaans, Frans, Duits, en Engels. Inhoud:

- B. Braude, ‘Black Skin/White Skin in Ancient Greece and the Near East’;
- J. Pigeaud, ‘La peau comme frontière’;
- V. Barras, ‘Le Galen’s Touch. Peau, objet et sujet dans le système médical galénien’;
- P. Mudry, ‘La peau dans tous ses états. Fards et peinture à Rome’;
- F. Mencacci, ‘Scortum. La pelle, il sacco e la «prostituta»’;
- A. Grondeux, ‘*Cutis ou pellis*: les dénominations médiolatines de la peau humaine’;
- J. Wirth, ‘La représentation de la peau dans l’art médiéval’;
- D. Régnier-Bohler, ‘Secrets et discours de la peau dans la littérature médiévale en langue vernaculaire’;
- J. Cerquiglini-Toulet, ‘Poétique de la ride. L’inscription du passage du temps chez les poètes au Moyen Âge’;
- Y. Foehr-Janssens, ‘La littérature à fleur de peau, des mots qui grattent et des démangeaisons littéraires dans la poésie personnelle des XIIIe-XIIIe siècles’;
- G. Bolens, ‘La momification dans la littérature médiévale. L’embaumement d’Hector chez Benoît de Sainte-Maure, ‘Guido Delle Colonne et John Lydgate’;
- N. Largier, ‘*Tactus spiritualis*. Remarques sur le toucher, la volupté, et les sens spirituels au Moyen Âge’;
- J.-Y. Tilliette, ‘*Nigra sum, sed formosa*. Le verset 1, 4 du *Cantique des cantiques* et l’hagiographie des saintes pénitentes’;
- N. Bériou, ‘*Pellem pro pelle* (Job 2, 4). Les sermons pour la fête de saint Barthélemy au XIIIe siècle’;
- S. Douchet, ‘La peau du centaure à la frontière de l’humanité et de l’animalité’;
- E. Baumgarten, ‘Marking the Flesh: Circumcision, Blood, and Inscribing Identity on the Body in Medieval Jewish Culture’;
- M. Pastoureau, ‘Le doigt dans la cire. Cent mille empreintes digitales médiévales’;
- V. Groebner, ‘Maculae. Hautzeichen als Identifikationsmale zwischen dem 14. und dem 16. Jahrhundert’;

- M. Ostorero, 'Les marques du diable sur le corps des sorcières (XIVe-XVIIe siècles)';
- D. Bruna, 'Le «labour dans la chair». Témoignages et représentations du tatouage au Moyen Âge';
- G. Guerzoni, '*Notae divinae ex arte compunctae*. Prime impressioni sul tatuaggio devozionale in Italia (secoli XV-XIX)';
- M. van der Lugt, 'La peau noire dans la science médiévale';
- P. Biller, 'Black Women in Medieval Scientific Thought';
- D. Jacquart, 'À la recherche de la peau dans le discours médical de la fin du Moyen Âge';
- J. Ziegler, 'Skin and Character in Medieval and Early Renaissance Physiognomy';
- M. Gadebusch Bondio, 'La *Carne di fuori*. Discorsi medici sulla natura e l'estetica della pelle nel '500';
- R. G. Mazzolini, '*A greater division of mankind is made by the skinne*: Thomas Browne e il colore della pelle dei neri';
- M. Rizzardini, 'La "lettura della pelle". Introduzione alla *metoposcopia* di Girolamo Cardano';
- L. Lazzarini, 'Il problema dei kahirisiri, la pelle e il grasso';
- D. Chaperon, 'Le travail du Cheveu (1850-1900). Fragment d'une histoire de la sensibilité sémiotique';
- P. Kaenel, 'Physiognomie du Poil. Freud, Michel-Ange et Lavater';
- É. Marié, 'La dermatologie dans la médecine chinoise au XIVe siècle à partir du *Waike Jingyi* de Qi Dezhi'.

J. Nevile, *The Eloquent Body. Dance and Humanistic Culture in Fifteenth-Century Italy*. Bloomington, 2004.

S. Page, *Magic in Medieval Manuscripts*. Toronto, 2004.

E.A. Rauws en J.E. Rauws, 'De baarstoel van Michele Savonarola'. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 10 (2005), nr. 6, p. 46-53.

Derde artikel in een reeks over de geschiedenis van de baarstoel. Concentreert zich op het werk van de zestiende-eeuwse arts Michele Savonarola, maar bespreekt ook middeleeuwse gynaecologie en obstetrie.

R. Reith, 'Know-how, Technologietransfer und die Arcana artis im Mitteleuropa der frühen Neuzeit'. In: *Early Science and Medicine. A Journal for the Study of Science, Technology and Medicine in the Pre-Modern Period* 10 (2005), nr. 2, p. 349-377.

Belangrijk artikel over de transmissie van technologische kennis in de overgangperiode tussen Middeleeuwen en moderne tijd in het midden van Europa. Uit de samenvatting: 'This article reviews several strategies of technology transfer in early modern Central Europe and will focus especially on transfers between individuals: the transfer of know-how in the context of apprenticeship that became an institutionalized kind of professional education and the transfer of technology by migration. The essay deals with different evaluations of the effects of technology transfer in the crafts production and will reflect recent discussions of the advantages and disadvantages of the tramping system. [...] The discussion stressed all the strategies of transfer. In special workshops – as in porcelain manufacturing – the protection of know-how (arcanum) was widespread. While some European states like England in the later eighteenth century tended towards a policy of secrecy, the German territories depended on the acquisition of new technologies, and therefore preferred a policy of openness in technological knowledge.'

J. Reynaert, 'Astrologie en determinisme in Middelnederlandse teksten omstreeks 1300'. In: *Spiegel der Letteren. Tijdschrift voor Nederlandse literatuurgeschiedenis en voor literatuurwetenschap* 46 (2004), nr. 2, p. 105-131.

Mooi, in zijn precisie van formuleren typisch Reynaertiaans artikel over de toenemende scepsis in met name het werk van Maerlant ten opzichte van de rol van astrologie, het lot en determinisme. Fascinerend.

K. Robinson, 'The Celestial Streams of Giulio Camillo'. In: *History of Science* 43 (2005), nr. 3, p. 321-341.

Interessant artikel over de relaties tussen astrologie, astronomie en theologie bij Camillo, een Italiaanse natuurfilosoof levend rond 1500.

M. de Roos, 'Middeleeuwen. Schrijven is blijven'. In: *Spiegel Historiae. Magazine voor geschiedenis en archeologie* 40 (2005), nr. 3/4, p. 163-164. [Rubriek: *Boekenspiegel*.]

Bespreekt in één beschouwing kort liefst vier publicaties op artese gebied die eerder in de *W-mail* werden

vermeld: E. Huizenga (ed.), *Het Weense arteshandschrift. Hs. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818. Diplomatische editie*. Hilversum, 2004; E. Huizenga, *Bitterzoete Balsem. Geneeskunde, chirurgie en farmacie in de late Middeleeuwen*. Hilversum, 2004; O.S.H. Lie en J. Reynaert (red.), *Artes in context. Opstellen over het handschriftelijke milieu van Middel nederlandse arteteksten*. Hilversum, 2004; S. Bogaart, *Geleerde kennis in de volkstaal. 'Van den proprieteyten der dinghen' (Haarlem 1485) in cultuurhistorisch perspectief*. Hilversum, 2004.

- J. van Schaik, 'De traditie van de biologisch-dynamische landbouw: Astrologie en magie in de middeleeuwen (tot 1300)'. In: *Dynamisch Perspectief* (2004), nr. 4, p. 27-30.
- J. van Schaik, 'De traditie van de biologisch-dynamische landbouw: Van de middeleeuwen tot 1800'. In: *Dynamisch Perspectief* (2004), nr. 5, p. 26-29.
- W. Schipper, 'Kruiswoordpuzzels. De beeldgedichten van Hrabanus Maurus'. In: *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 19 (2005), p. 2-8.
- M. Schumacher, *Ärzte mit der Zunge. Leckende Hunde in der europäischen Literatur. Von der patristischen Exegese des Lazarus-Gleichnisses (Lk. 16) bis zum Romanzero Heinrich Heines*. Bielefeld, 2003. Aisthesis Essay 16.
- Opmerkelijk diachroon boek over een opmerkelijk onderwerp. Gerelateerd aan de artes vanwege de medische implicaties en de verhouding daarvan tot religieuze metaforen. Uit de begeleidende tekst van de uitgever: 'Hundezungen heilen Wunden: Nicht zuletzt aufgrund dieser medizinischen Funktion war die Zunge der Hunde in der älteren Literatur oft Metapher für die Sprache der Menschen. Vor allem die Hunde, die nach dem Evangelium die Wunden des armen Lazarus leckten, konnten auf das tröstende ('heilende') Sprechen von Predigern und Beichtvätern bezogen werden. Ein Gegenbild dazu ließ sich im Bellen und Beißen finden, wenn es um Tadel und Mahnung (etwa Ketzern gegenüber) ging. Sah man von der Heilwirkung des Hundeleckens ab, dann wurde meist die 'hündische' Schmeichelei kritisiert: eine der traditionellen 'Sünden der Zunge'. Mit dieser Bedeutungsambivalenz der Hundezunge problematisiert ein spätes Gedicht Heines ('Jehuda ben Halevy') die Leistungen der (modernen) Poesie. Schumachers durch Literaturbeispiele und Bildzeugnisse reich dokumentierter Essay präsentiert ein etwas abgelegenes, doch höchst reizvolles Motiv aus der Metaphorik der 'Mündlichkeit'. Zugleich leistet er einen kleinen komparatistischen Beitrag zur Anthropologie der Tiere in der europäischen Literatur.'
- J.A. Secord, 'Knowledge in Transit'. In: *Isis. International Review Devoted to the History of Science and its Civilisation* 95 (2004), p. 654-673.
- L. Stewart, 'Science, Instruments, and Guilds in Early-Modern Britain'. In: *Early Science And Medicine. A Journal for the Study of Science, Technology and Medicine in the Pre-Modern Period* 10 (2005), nr. 2, p. 392-410.
- S. Sweetinburgh, *The Role of the Hospital in Medieval England. Gift-Giving and the Spiritual Economy*. Dublin, 2004.
- Zie ook McCleery elders in deze literatuurlijst.
- L. Taub, *Ancient Meteorology*. Londen [etc.], 2003.
- J. Telle, '[Recensie van: V. Fraeters, *Gods gouden thesaurus. Het Middel nederlandse handschrift Wenen, ÖNB, 2372 in de alchemistische traditie*. Leuven, 1999. Antwerpse Studies over Nederlandse Literatuurgeschiedenis 3]'. In: *Early Science and Medicine. A Journal for the Study of Science, Technology and Medicine in the Pre-Modern Period* 10 (2005), p. 113-114.
- J.R. Veenstra, '[Recensie van: S. Bogaart, *Geleerde kennis in de volkstaal. 'Van den proprieteyten der dinghen' (Haarlem 1485) in cultuurhistorisch perspectief*. Hilversum, 2004. Artesliteratuur in de Nederlanden 4]'. In: *Gewina. Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek* 28 (2005), nr. 2, p. 105-106.
- R. Veit, *Das Buch der Fieber des Isaac Israeli und seine Bedeutung im lateinischen Westen. Ein*

Beitrag zur Rezeption arabischer Wissenschaft im Abendland. Stuttgart, 2003. Sudhoffs Archiv Beihefte 51.

L.M. Veltman, '[Recensie van: F. Egmond e.a. (red.), *Het walvisboek. Walvissen en andere zeewezens beschreven door Adriaen Coenen in 1585*. Zutphen, 2004]'. In: *Gewina. Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek* 28 (2005), nr. 2, p. 112-113.

J. Vrebos, 'De eerste klinische autotransplantatie van een voet. Of de legende van de heilige Antonius van Padua'. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 11 (2005), nr. 1, p. 49-55.

D. Wood (ed.), *Medieval Money Matters*. Oxford, 2004.

R. Zanderink, 'Moederkoorn, Heilig Vuur versus hellevuur'. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 11 (2005), nr. 1, p. 17-26.

Over één van de meest verbreide ziekten in de Middeleeuwen, het zogenoemde Sint Antoniusvuur (ook wel ergotisme). Fraai geïllustreerd.

M. Zuccato. 'Gerbert of Aurillac and a Tenth-Century Jewish Channel for the Transmission of Arabic Science to the West'. In: *Speculum. A Journal of Medieval Studies* 80 (2005), nr. 3, p. 742-763.

Erwin Huizenga